

LA MEMÒRIA DE L'ABANDONAMENT

ABANDONAMENT I REOCUPACIÓ ALS POBLES I LLOGARETS DE L'INTERIOR VALENCIÀ

Agustí Hernández Dolç

LA REOCUPACIÓ DE L'INTERIOR RURAL ÉS UN FENOMEN DELS NOSTRES DIES. SI DURANT EL SEGLE XX LA MUNTANYA VALENCIANA PRÀCTICAMENT ES VA ABANDONAR, AVUI MILERS DE NEORURALS ESTAN REVALORITZANT ALQUERIES, MASOS, CORRALS, DESPOBLATS, COLÒNIES AGRÀRIES I INDUSTRIALS, O POBLES I LLOGARETS QUE SEMBLAVEN PRÀCTICAMENT PERDUTS I OBLIDATS. NO OBSTANT AIXÒ, UNS ALTRES NUCLIS DE POBLACIÓ, ASSOLATS, HAN DEIXAT LA SEUA EMPREMTA EN EL PAISATGE I A POC A POC VAN PERDENT-SE EN L'OBLIT.

D'un temps ençà la muntanya i les comarques d'interior valencianes van recuperant població en un procés que forma part d'un fenomen global. Antics habitants de les zones rurals, els seus descendents o simplement nousvinguts han recuperat velles construccions i propietats al llarg del territori valencià, tant a la costa com a l'interior. Aquesta mena de presa de consciència *rural* naix de la mà de la major consideració mediambiental i patrimonial del paisatge i el món rural, així com de la facilitat dels desplaçaments. La societat reclama per a si un espai que durant quasi un segle va anar abandonant, però que ara pren una nova importància en l'espai i temps, com a zona d'oci allunyada de les metròpolis.

© Valentín Rodríguez

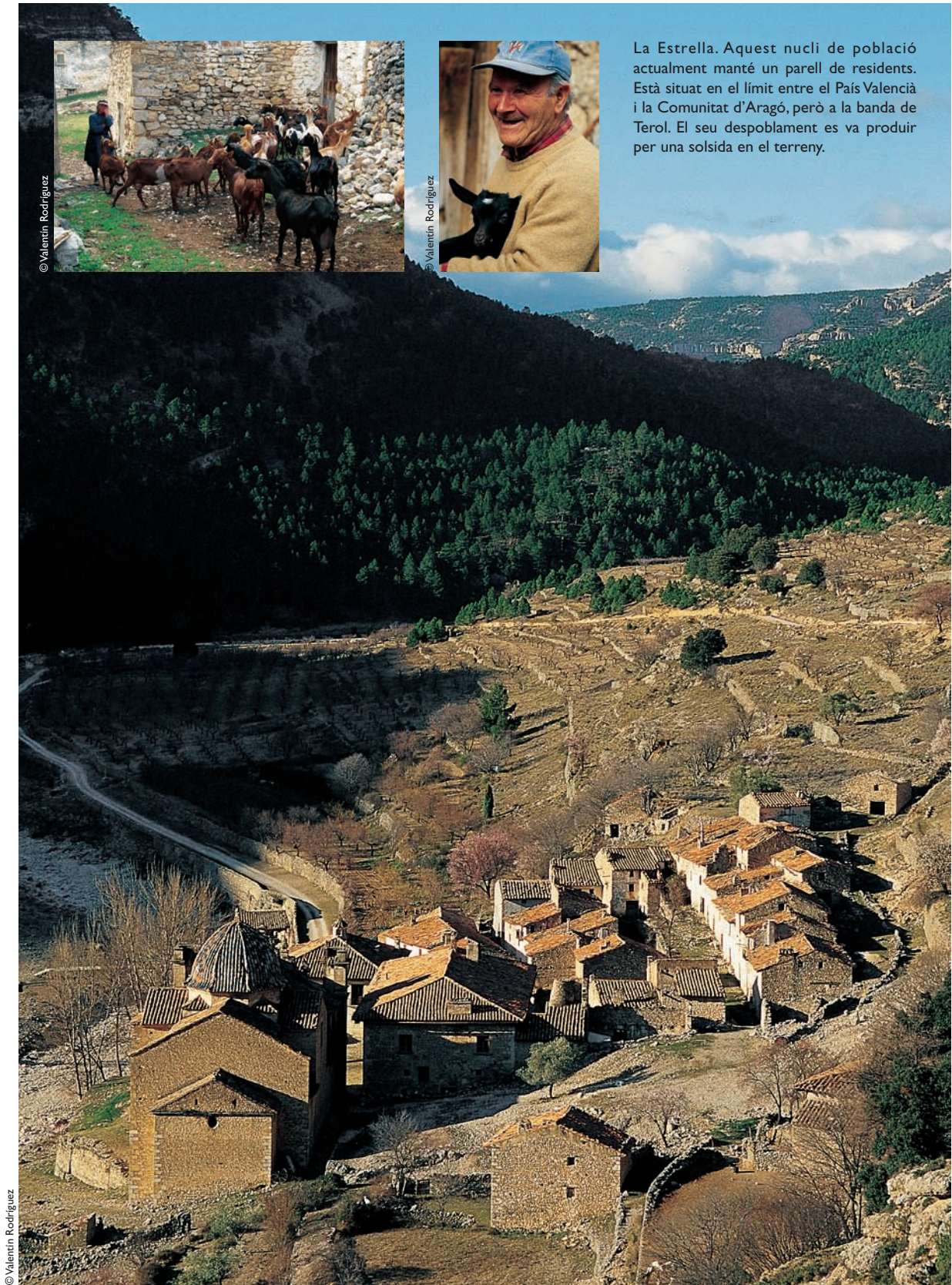

© Valentin Rodríguez

© Valentin Rodríguez

La Estrella. Aquest nucli de població actualment manté un parell de residents. Està situat en el límit entre el País Valencià i la Comunitat d'Aragó, però a la banda de Terol. El seu despoblament es va produir per una solsida en el terreny.

© Valentin Rodríguez

D'altres indrets, per contra, s'han abandonat definitivament.

Són nombrosos els pobles, masades, cases aïllades o grups de població de tots els tipus que durant les dues darreres dècades estan tornant a habitar-se. La Tinença de Benifassà, tot el Maestrat i l'Alcalatén, antics pobles de la serra d'Espadà, els Serrans o en general tot l'interior de la Plana d'Utiel-Requena o la Vall d'Aiora són exemples de recuperació d'indrets per a ús residencial. Però no solament les comarques septentrionals o centrals. També a l'interior d'Alacant o al litoral de les Marines van recuperant-se vells riu-raus i corrals, de la mà dels antics propietaris o de persones que els han comprat i posat en valor.

Podem destacar que les tipologies de nuclis de població són molt variades. En aquest article ens centrarem en les inferiors al municipi, donat que en el cas del País Valencià no hi ha cap gran unitat de població abandonada. D'aquests nuclis menors, el més important és el llogaret, com veurem. Ens referirem a viles, partides, case-ries, aldees, annexos, barris, despoblats o masos (Benito, 1995). Les colònies agràries i industrials de finals del XIX i principis del segle XX també són una altra tipologia; així com distintes ocupacions anteriors o posteriors a la societat de finals del XIX i principis del XX.

Totes aquestes tipologies de poblament van patir l'abandonament per un conjunt de circumstàncies molt concretes. En aquest sentit, podem diferenciar aquells indrets que es van despoblar com a conseqüència de l'emigració; uns altres per la política de construcció d'embassaments; i aquells altres nuclis que es van despoblar per catàstrofes naturals o per evitar-les. La desamortització del XIX o la pèrdua de funcionalitat d'algunes instal·lacions militars són uns altres motius. Des del punt de vista legal s'empra el *Nomenclàtor* per saber si un mas, grup de cases o conjunt de porxadets és considerat unitat de població i si està abandonat o té població censada. El *Nomenclàtor* analitza aquesta realitat en cada municipi del conjunt de l'estat espanyol¹.

La causa més important i representativa de l'abandonament del món rural valencià és l'esgotament o fi de la societat tradicional. Estem parlant de l'emigració del segle XX, quan molts pobles, masades i llogarets van arribar a buidar-se. Abans de la Guerra Civil es va produir la primera emigració (Castelló, 1988). La postguerra va suposar una reruralització de la societat, i una vegada arribats a finals dels anys cinquanta ja es va produir el gran èxode de l'interior. Fruit d'aquest segon

procés les grans àrees metropolitanes van créixer, i a la muntanya i l'interior pràcticament va eliminar-se el poblament dispers, que anava concentrant-se en entitats de població majors que la vivenda aïllada o el menut conjunt de cases. Fins i tot alguns d'aquests nuclis han perdut la seua categoria d'unitats de població.

Aquest tipus d'abandonament el podríem estendre a tot l'interior valencià sense distinció. A més, el progressiu despoblament va tenir efectes col·laterals que agreujaren el procés, com ara el desmantellament d'algunes línies fèrries que no eren rendibles, o el tancament d'escoles rurals. Les comarques septentrionals del País Valencià, més muntanyenques, han sofert un major buidatge en termes absoluts. És el cas, per exemple, dels Ports de Morella, que han patit una forta emigració i al mateix temps una concentració entre els murs de la ciutat. Ara Morella manté més d'una dotzena de nuclis reconeguts pel *Nomenclàtor*, a banda del centre de població, però cap dels primers supera els cent cinquanta habitants, i la majoria estan entre vuit i quaranta. Nuclis de població com ara la Poble d'Alcolea (tretze habitants) ja fa anys que han tancat les portes de l'escola, i d'altres com ara les Alberedes de Portell (a Portell de Morella) han experimentat un fort procés de restauració els darrers temps, després d'haver estat abandonat. L'Avellà (Catí), el despoblat de la Salvassòria (Morella) o l'aldea de la Llàcova, també a Morella (Querol, 1995), ens il·lustren aquest procés. Més al sud, a Vilafranca, el Llosar manté dos empadronats, i la Poble de Bellestar cap; l'antic poble de Boi (Almerich, 1997) està abandonat als peus del Penyagolosa, i La Estrella, ja a Terol, manté dos únics residents.

La situació no varia massa als voltants del Penyagolosa. Culla té distints nuclis habitats, i més al sud, Lluçena també té alguns masos buïts (Escrig, 1998). Estem parlant del de la Costa, amb la seua antiga escola tancada, però igualment el de Fabra Lloma; igual com la Partida de Dalt o la de Baix de Benafigos. La pujada al port del Rebolcador, anant de Lluçena cap al Castell de Vilamalefa, és la imatge de l'abandonament del paisatge, amb antics masos despoblats. Lludient, igualment, només manté habitats els llogarets de Giraba de Arriba i Giraba de Abajo. La resta són oficialment despoblats: la Artijuela, Benachera, Cabezo Royo, Gasque, Hostal i El Molar. En aquesta mateixa comarca la caseria de Bibioj (Vilafermosa) només té tres habitants. A Vistabella del Maestrat hi ha dues entitats sense població (la Masia de Celades i Sant Joan de Penyagolosa), mentre que quatre

1. En aquest article hem treballat amb les entitats i nuclis de població existents a data 1 de gener de 2003, tret del padró municipal a 1 de gener de 2003. El mateix Institut Nacional d'Estadística assenyala a la seua web que "hay que señalar que para algunos municipios el INE no ha dispuesto de los correspondientes ficheros padronales, por lo que para éstos no se han podido obtener la población a nivel inferior al municipal". D'altra banda, el *Nomenclàtor* de l'Institut Valencià d'Estadística (IVE), de l'edició del 2002 completa aquestes dades i permet comparar l'evolució de població.

La Hortichuela (Alfont). Els Serrans són una comarca especialment castigada pel despoblament com a conseqüència de l'emigració i la construcció d'embassaments. La Hortichuela està situada vora el nucli principal de població d'Alfont, i actualment es troba en ruïnes.

Embassament de Benaixeve (Serrans). Al costat de la fàbrica i l'embassament hi ha l'antic poblat de construcció de l'embassament, ja en ruïnes. L'antic lloc de Benaixeve està inundat des de fa més de mig segle i la seua població s'ha repartit en diversos nuclis al llarg de tres comarques distintes.

Turballos (Muro d'Alcoi, Comtat). Aquesta pedania de Muro es va despoblar, i va ser "rehabilitada" per una colònia de cristians franciscans. Actualment hi ha una disputa entre els residents de la colònia i els antics propietaris. La vida de la comunitat segueix el model de Sant Francesc d'Assís.

A l'esquerra, església de Beneixida (Ribera Alta). Arran de la pantanada de Tous, Beneixida va ser inundat. El municipi s'ha traslladat al sud, en uns terrenys més elevats. De l'antic poble queden en peu l'església, la font de l'entrada del poble i el cementeri, a més d'un carrer asfaltat que fa un recorregut per aquests llocs i acaba darrere l'església. Al mig, vista de la font i l'església de Beneixida. A la dreta, la placa de l'antic carrer de José Antonio, a Beneixida, situada sobre la paret de l'església, no duu enlloc. En els solars veïns es veuen encara restes d'asfalt, alguna vorera, i també algun menut tros del paviment de les antigues vivendes que va haver-hi.

Gavarda vella (Ribera Alta). La pantanada de l'any 1982 va negar Gavarda. Posteriorment, i com a mesura de seguretat, s'oferiren condicions perquè els veïns marxaren. Les cases dels qui emigraren foren enderrocades. Però hi va haver gent que no se'n volgué anar. Avui les seues cases estan rodejades de solars on es veuen els antics paviments. A la dreta, casa de Gavarda la vella rodejada de solars. Les aigües van arribar a nivells altíssims durant la inundació. Una placa situada a la paret de l'església encara ho recorda a veïns i visitants.

El Boixar (Baix Maestrat). Aquesta pedania de la Pobra de Benifassà té població censada, però durant els durs mesos de l'hivern el poble queda buit. És una situació molt semblant a la viscuda en molts indrets més de les comarques valencianes.

La colònia de Santa Eulàlia (Sax i Villena, Alt Vinalopó) conté desenes de cases que pertangueren als antics colons. Tot i que actualment no té població registrada, hi ha residents en determinades èpoques de l'any. El conjunt és d'una bellesa extraordinària, i s'ha obert un restaurant. Es pot veure l'església i les antigues fàbriques. A l'esquerra, plaça de l'antiga colònia agrària de Santa Eulàlia. A la dreta, Teatre Cervantes. Santa Eulàlia funcionava com un autèntic municipi, i entre els seus serveis destaca el teatre, que tant en el seu interior com en l'exterior és especialment destacat. El seu estat de conservació és relativament bo.

Llobai (la Vall de Gallinera, Marina Alta) és un lloc deshabitat (que no abandonat). Les solides del terreny cauen directament al carrer que rodeja les vivendes del nucli de població. El botànic Cavanilles ja cita "Llobáy de Gallinera" en les seues Observaciones.

L'ermita de Tèrnils (Carcaixent, Ribera Alta) estava situada a l'antic lloc de Tèrnils. Aquest assentament va ser abandonat fa segles, i igual com moltes ermites més, és l'últim testimoni d'aquell poblament. En igual cas trobem el Carrascal (la Jana) o l'ermita del Molar (Elx).

Monnegre de dalt (Xixona, Alacantí). Aquest lloc va ser abandonat fa dècades. No correspon a un nucli de població concentrat, sinó més aviat a una sèrie de vivendes que apareixen més o menys alineades al marge esquerre del riu Monnegre, aigües avall de la presa de Tibi, quan la vall s'eixampla prou. Vora el Monnegre hi ha fèrtils terrasses on es conreen hortalises, i que contrasten amb la sequedat del paisatge. Algunes cases han estat recuperades recentment, tot i que al lloc no hi ha població censada. L'antiga escola, amb la casa del mestre adjunta, encara conserva restes com ara taules.

Despoblat morisc de l'Atzúvieta (la Vall d'Alcalà, Marina Alta). A la Marina Alta i el Comtat, hi ha nombroses restes de l'antiga ocupació àrab de les terres valencianes. El despoblat millor conservat en l'actualitat és l'Atzúvieta. La Marina es va repoblar posteriorment amb colons provinents de les Illes Balears.

Colònia Giner (Morella, Ports). Erigida com a fàbrica tèxtil a finals del segle XIX, actualment és restaurada per una fundació com a alberg i zona d'oci. Va ser construïda seguint el model d'industrialització anglesa, que és el mateix que s'aplicà a la zona de l'Hospitalet de Llobregat (Barcelonès).

Mas de la Costa (Llucena, Alacantí), abandonat. Després de l'ascensió des de la Vall del riu Lluçena, s'arriba a aquest mas, camí del Penyagolosa. El mas conserva una antiga escola que ja fa anys que es va tancar com a conseqüència de l'emigració de la població a Llucena i a les fàbriques de la Plana.

Església i alguns corrals a Benitandús (la serra d'Espadà). Aquest llogaret pertany a Alcúdia de Veo, i està situat a la cua de l'embassament d'Onda. D'uns anys ençà ha recuperat una part de la seua població, perquè es troba prop d'una via de comunicació relativament important.

Arteas de Abajo és un veïnat de Begís (Alt Palància). Uns quilòmetres amunt es troba Arteas de Arriba, que està deshabitada. Fins a Arteas de Abajo encara arriba el camí asfaltat provinent de Begís. Per accedir a Arteas de Arriba l'asfalt desapareix. Actualment aquesta zona està cremada.

Mas de Rodrigo (Llucena, Alacantí), en la pujada del port del Rebolcador. La carretera que ascendeix de Figueroles cap al Castell de Vilamalefa ens ofereix una panoràmica de l'abandonament en què majorment ha quedat la vida masovera a la zona sud del pic del Penyagolosa.

Masos a la vall del riu Lluçena. Des de Llucena arranca una carretera en direcció nord que recorre la vall del riu Lluçena. Als marges hi ha diversos grups de masos, així com els accessos a uns altres. És una de les zones on encara es pot veure una mínima ocupació masovera del territori.

Ermita de l'antic municipi de Rebate (Pilar de la Foradada, Baix Segura). El poble va ser enderrocat totalment, i un restaurant ocupa una gran part de les antigues vivendes. També hi ha, annexos a l'ermita, alguns antics habitatges que han estat reformats. A la dreta, cementiri de Rebate, obert i amb unes poques tombes. Actualment l'Ajuntament de Pilar de la Foradada prepara una publicació sobre l'antic lloc de Rebate, situat a la serra d'Escalona, prop de la frontera amb la Comunitat de Múrcia, i aproximadament a mig camí entre els nuclis d'Oriola i Pilar de la Foradada.

© A. Hernández Dolc

© A. Hernández Dolc

Tous (Ribera Alta). El cartell d'entrada al nou Tous recorda que el poble va quedar inundat, amb la seua església i les seues cases. Avui encara s'hi poden veure runes dins de l'embassament si el nivell de les aigües és baix. El pòrtic de l'antiga església de Tous està avui al nou poble, recolzat sobre una columna de formigó (fotografia de la dreta). Abans que el poble quedara inundat, es va traure del seu emplaçament original. No obstant això, malauradament, Tous és més conegut per la pantanada que va sofrir la Ribera Alta com a conseqüència del trencament de l'embassament de Tous l'any 1982.

masos no arriben als deu habitants cadascun (Monfort, Salvador, Toni i Clèrig). La Tinença de Benifassà, també ha sofert el mateix procés, i antics municipis com el Boixar, Fredes, el Bellestar i Coratxà foren agregats al de la Pobra de Benifassà l'any 1981 (Conselleria d'Economia i Hisenda, 1988). L'any 1971 Bel va perdre la seua condició de poble i va ser agregat a Rossell (Baix Maestrat).

■ SERRA D'ESPADÀ

Alcúdia de Veo, a la serra d'Espadà, és un municipi que inclou –des del segle XVII– les entitats de Jinquer (ja en ruïnes) i Benitandús (amb cases reformades i posades en valor i dos habitants el 2002 i sis el 2003). Un exemple de llogaret on només queden runes és el despoblat de Suera Alta, també a la serra d'Espadà. Fa algunes dècades el veïnat va abandonar definitivament el lloc, tot i que durant la segona meitat del segle passat encara hi havia algun corral útil. El trasllat dels últims pobladors regulars de Suera Alta a l'actual Suera l'hem de buscar més endarrere en el temps, a principis del segle XX. Cavanilles ja citava "Sueras Alta y Baxa" com un poble en les seues "Observacions" a finals del segle XVIII. Avui

encara romanen, amagades entre la vegetació de la serra d'Espadà, les restes d'un carrer en costera que serpenteja entre unes desenes de ruïnes de vivendes. Una menuda plaça circular al mig o les restes del lloc on va ubicar-se un molí encara s'hi poden veure. Com a mostra de llogaret en què la població va emigrar, a l'extrem contrari del País Valencià, a la comarca del Baix Segura trobem les restes de l'antic Rebate, del qual només queden el cementiri, l'antiga església i unes poques vivendes reformades. Aquest emplaçament es troba en la serra Escalona, en terme de Pilar de la Foradada.

Begís (Alt Palància) actualment no arriba als 400 habitants. Dins d'aquest municipi, l'aldea d'Arteas de Arriba no té població, mentre que, a uns pocs quilòmetres, Arteas de Abajo sumava dos habitants el 2003. A més, els incendis declarats en la dècada dels anys noranta han sotmès aquest paisatge a una esgarriadora desolació. El Mas de los Pérez, localitzat vora la carretera que puja de Begís a Sacanyet, és residència de dues persones, malgrat que el nombre de cases pugui donar a entendre que està més poblat, mentre que Ríos de Arriba l'any 2002 tenia un únic habitant. El poblament del Molinar (el Toro), situat al costat de la font de Los Cloticos, va ser

©Valentín Rodríguez

Loriguilla (Serrans). Les runes de l'antic poble de Loriguilla són accessibles des de la carretera d'Ademús. L'església i les antigues escoles es mantenen en peu, mentre que les vivendes i antics corrals estan en ruïna. La població de Loriguilla se situa avui prop de Xest.

comprat per un col·legi, les seues vivendes reformades i ara s'aprofita per a activitats d'estiu.

El mateix es pot dir d'un poble pròxim, com Sacanyet i el llogaret de Canales, situat a 1.160 metres d'altitud. Segons l'IVE la població d'aquesta aldea és de 56 habitants, mentre que l'INE, l'any 2003 dóna 75 habitants. A banda dels beneficis fiscals que pugua donar el fet d'estar empadronat al poble o llogaret i viure en un altre lloc (drets comunals sobre el bosc, dret de cacera...) en la pràctica només un parell de famílies ocupen regularment tot l'any les cases de Canales.

Els Serrans i la Plana d'Utiel-Requena són llocs especialment castigats pel despoblament. Per exemple, Alpont ha passat de 3.070 habitants a principis del segle XX als 894 actuals i té una desena de llogarets habitats a més del nucli, dos que només s'empren com a segona residència (la Torre i la Carrasca), o alguns veïnats més que es consideren despoblats o abandonats, ja que els seus pobladors moriren o van marxar (La Hortichuela, El Chopo, Cañadilla, La Mesadilla, Vizcota, Pozo Marín o Cañadaseca). El nucli de Pardanchinos, als Serrans, també està deshabitat.

■ AL VOLTANT DELS EMBASSAMENTS

A banda del despoblament per l'esgotament de la societat rural, un altre tipus de poblats abandonats es troba voltant els embassaments. La construcció d'embassaments durant la dictadura de Franco va cobrir d'aigua alguns nuclis dels quals encara podem trobar el despoblat, el nou poblats, i fins i tot el poblats de construcció de l'embassament. Parlem de casos molt concrets, especialment als Serrans.

L'embassament de Loriguilla o el de Benaixeve en són exemples. Al terme de Benaixeve avui podem veure encara el poblats de construcció al costat de la presa; el nou Benaixeve, situat a uns quilòmetres; així com dos nuclis més que han sorgit arran de l'emigració dels pobladors. Es tracta de Sant Isidre de Benaixeve i Sant Antoni de Benaixeve. El primer forma part de Montcada (l'Horta) i l'altre, municipi *hereu* de l'antic Benaixeve, se situa al Camp de Túria. També Domenyo va ser abandonat per la construcció de l'embassament de Loriguilla i refundat a la carretera entre Lliria i Casinos. Fa menys d'un lustre el vell Domenyo va ser enderrocat per l'administració de l'estat per tal d'evitar els riscos de solses. Loriguilla (també als Serrans) es va buidar, i avui només en queden les runes i les parets de l'església i l'antiga escola. El nou poblats està a prop de Xest, mentre que el vell poblats és accessible des de l'antiga carretera d'Ademús.

Tous va ser traslladat a principis dels anys setanta per construir-hi l'embassament que tristament va rebentar l'any 1982 i va inundar la Ribera. A l'interior de l'embassament, amb una presa reconstruïda, avui dormen les restes del vell nucli. La desaparició no és total, perquè encara es pot veure alguna runa a la vora de l'embassament, en forma de cases aïllades entre les quals passa el camí. El nou Tous recorda els seus orígens amb una placeta on s'ha instal·lat el pòrtic de la vella església.

En el cas de les comarques de Castelló, dins l'embassament d'Arenós (Alt Millars) va quedar l'antic poblats de Campos de Arenoso, destruït l'any 1978. Per últim, la construcció de l'embassament de Bellús va obligar recentment a enderrocar part del municipi de Guadaséquies, a la Vall d'Albaida.

■ COLÒNIES AGRÀRIES I INDUSTRIALS

Les velles colònies agràries són un tipus de poblats que actualment ha perdut el seu sentit inicial. Van nàixer arran d'una llei de finals del segle XIX proclamada per repoblar zones deshabitades a través de l'activitat agrària. Així, es va donar una sèrie d'incen-

© A. Hernández Dolç

© A. Hernández Dolç

A l'esquerra, camí empedrat d'accés a l'antiga Suera Alta (Suera, Plana Baixa). Les restes d'aquest despoblat d'època morisca estan situades a la serra d'Espadà. El camí d'accés arranca des d'una pista forestal que s'endinsa en la serra en direcció a Villamalur i Jinquer. Dalt, corral de Suera Alta.

tius fiscals i legals a canvi del compliment d'una sèrie de condicions, com per exemple que la colònia la formaren un nombre determinat de famílies. Un exemple d'aquests assentaments el podem situar al voltant del Montgó, a Dénia (Marina Alta). A la colònia de Santa Eulàlia, situada entre Sax i Villena (Alt Vinalopó), es conserven fàbriques de farina, la botiga, cellers, el teatre i fins i tot l'antiga església. Es tracta d'un conjunt impressionant, on, a més, el teatre, tapiat per a evitar les incursions, és d'una gran bellesa. El *Nomenclàtor* cita que no té població, però d'altra banda, sí que hi ha hagut importants reformes en algunes cases, i també s'ha obert un restaurant. D'altra banda, tot i no haver-hi població empadronada, sí que hi ha en algunes èpoques de l'any residents. En la mateixa comarca, la colònia Sierra de Salinas (Villena) tampoc té població.

Pel que fa a les colònies industrials caldria citar els casos d'Énguera (Canal de Navarrés), o un municipi d'importància fabril com Alcoi. A la comarca dels Ports, en la carretera que uneix Forcall amb Morella, trobem les restes de l'antiga colònia Giner, una fàbrica tèxtil que va funcionar fins abans de la Guerra Civil i on treballaven centenars de persones. Actualment ha estat rehabilitada i acull diversos serveis culturals.

■ CATÀSTROFES

Les catàstrofes naturals també han estat un motiu de despoblament en diferents indrets del País Valencià. El cas més paradigmàtic són les grans avingudes o pantanades, i en aquest cas la comarca de la Ribera és l'exemple més conegut. Beneixida i Gavarda, a la

Ribera Alta, són dos municipis que tenen un vell referent, i que van canviar d'ubicació arran de la pantanada de Tous de l'any 1982. En el cas de Gavarda, el vell nucli mai no es va abandonar totalment després de la catàstrofe i per això avui podem trobar un nucli nou, dalt d'una muntanya, i Gavarda Vella, on encara romanen l'església i desenes de vivendes, separades entre si pels solars de les cases d'aquells que decidiren traslladar-se al nou poble. En aquests solars encara es conserven els paviments de les cases que es van abandonar i enderrocar. Per contra, en el cas de Beneixida, l'antic emplaçament ha estat totalment assolat. Només en queden la font de l'entrada, l'església i el cementeri reconvertit en motor de reg. L'església, a hores d'ara, està envoltada de camps en guaret on encara es veuen alguns paviments i restes de vorera. La part est de l'església manté una placa que ens indica l'existència de l'antic carrer de "José Antonio", que evidentment ja no condueix a cap vivenda. Els dos nous municipis, Beneixida i Gavarda, han estat reconstruïts amb una estètica que no té absolutament res a veure amb l'antiga tipologia del poble ni de les cases.

Marines Vell, a la serra de la Calderona, va donar lloc a un nou poble, Marines Nou, a la comarca del Camp de Túria. A més, una vegada creat Marines Nou, se li va afegir població de l'antic Loriguilla. Solsides de terreny provocaren aquest abandonament de Marines Vell, que ara no és total. El poble de La Estrella, a Terol, molt prop del Maestrat, també va patir una esllavissada, mentre que algunes altres anècdotes, com el piló de Cotes, prop d'Algemesí, ens indiquen l'existència d'un antic poble del qual no queda res. D'altra banda, Llombai, nucli de la Vall de Gallinera, a la

© Valerín Rodríguez

© Valerín Rodríguez

Ruïnes de Jinquer (Alcúdia de Veo, la Plana Baixa). Aquest antic despoblat morisc reocupat posteriorment va ser abandonat pel seu darrer habitant durant la dècada dels vuitanta. El conjunt està al cor de la serra d'Espadà, sota una muntanya que conté unes antigues trinxeres de la Guerra Civil.

Marina Alta, també va ser deshabitada per les solides de la muntanya veïna, que cauen directament al municipi.

Històricament, l'emigració a la Ribera ha estat significativa. Alcosser va ser un nucli de poblament que s'abandonà al segle XIX com a conseqüència d'una riuada del Xúquer. Els seus habitants passaren a viure a Alberic i les terres foren incorporades al seu terme municipal. Paixarella, Alàsquer, Pujol, el Toro, Cabanes, Benibaïre o Pardines, per citar altres exemples (Piqueras, 1995), són uns altres casos semblants.

■ EXPULSIÓ DELS MORISCOS

Un altre motiu històric de despoblament va ser l'expulsió dels moriscos l'any 1609. El Regne de València va perdre una tercera part de la seua població, i tot i que es va anar recuperant, una part dels assentaments humans mai no es van tornar a ocupar. En el cas dels despoblats, és necessari buscar-ne la majoria al segle XVII, encara que no cal insistir a recordar que bona part dels que no s'hi van repoblar s'han perdut entre la profunditat dels temps i la història. Els despoblats valen-

cians que encara es poden veure se situen sobretot a les comarques de la Marina i el Comtat. Són per exemple l'Atzúvia i l'Atzúvieta (la Vall d'Alcalà), Frainós (Benasau), Criola (Beniaja), Benimarsoc (Benirrama), Garx (Bolulla), entre d'altres. A Planes hi ha restes dels despoblats de Burbaca, Apta, Benicapsell i Llombo.

Uns altres despoblats són ja topònims que fan referència a una part del territori, com ara partides o llogarets; i uns altres, després del 1609 s'hi van tornar a poblar per cristians (Eslida, Artana...). Alguns indrets de la Marina van ser repoblats per mallorquins, i avui encara resta en el llenguatge aquesta empremta. També l'Ollar, a Marines Vell, és la resta d'un despoblat morisc encara present. Però molts, per exemple Rafelterràs, a Alboraià, s'han perdut per sempre. Uns altres indrets han crescut sobre antics poblats moriscos i avui es presenten com a urbanitzacions o zones residencials. Un cas és Beselga (vuit habitants), al Camp de Morvedre, situat sobre un despoblat de finals del XIX. Aquest nucli d'Estivella amb església pròpia està als peus del Garbí i del castell del noble Guillem de Colom.

EL PROBLEMA DE L'ENVELLIMENT I LA INVIABILITAT ECONÒMICA

No es pot dir que el País Valencià siga un territori amb greus problemes de despoblament, però tot i així, 84 dels seus 542 municipis no superen en l'actualitat els 250 habitants. El perfil de tots aquests pobles és molt similar: a la mateixa manca d'habitants s'afegeix el problema de l'envelliment, la qual cosa provoca la quasi total absència de naixements i una davallada contínua del padró a mesura que els ancians van morint. A més, se sol produir una notable falta de serveis, fins i tot bàsics, com els sanitaris o educatius, o els establiments de venda d'articles de primera necessitat.

Aquesta circumstància, alhora, contribueix a fomentar l'emigració, donat que hi haurà persones que s'estimaran més viure en una localitat on tinguen tot allò que els cal. I, per si això no fóra poc, encara s'hi han de sumar els pobres recursos econòmics. No és habitual que el pressupost anual d'un municipi d'aquestes característiques sobrepasse els 100.000 euros, la qual cosa impedeix que l'Ajuntament execute per si sol cap obra i li fa dependre quasi en exclusiva de les subvencions d'altres administracions. Aquesta submissió pot traduir-se en ocasions en terminis relativament llargs per a la finalització de projectes o la prestació de serveis, prou perquè el cens local pugua restar encara una desena menys d'habitants.

A Quatretondeta, municipi de la comarca del Comtat, es donen tots aquests factors: 160 veïns, un 75% dels quals supera els 65 anys, només dos xiquets en edat escolar, dues hores diàries de consulta mèdica, un únic servei de transport públic a Alcoi a primera hora del matí, els productes alimentaris arriben en furgonetes dues o tres vegades per setmana... El pressupost municipal del 2003 va ser de només 78.000 euros; les obres que es van fer, com la construcció d'una nova casa consistorial o la renovació de la xarxa d'aigua potable, van ser subvencionades per la Diputació d'Alacant com a mínim al 80%. El regidor i exalcalde de la població Francisco Picazo explica que, per exemple, un deute

de 4.000 euros ja pot "desfaltar completament" l'Ajuntament. A més, recalca que un municipi tan menut sovint no pot assumir ni tan sols el 10% del cost d'una obra, ja que això suposaria apujar notablement els impostos municipals, cosa inassumible per a la majoria dels veïns, que depenen econòmicament de pensions de jubilació.

Picazo critica que els grans partits polítics "volen coses que es veuen", referint-se a les obres faraòniques, i que cap d'ells "fa res per cent vots més o menys", sinó que tots centren la seua atenció en els grans nuclis urbans i obliden completament els municipis petits. Al seu parer, especialment la Diputació "hauria d'estar més al costat dels pobles de pocs habitants" i, en aquest sentit, considera que els diputats de les comarques de muntanya haurien de fer una mica més de corporativisme i "mirar quines necessitats hi ha" a la zona. A Quatretondeta, per exemple, ara mateix no hi ha diners per canviar la instal·lació elèctrica de tot el municipi.

El turisme acaba sent l'única via d'eixida possible per als habitants d'aquestes poblacions. Ara bé, difícilment es podran dur a terme les millores estètiques pertinents si no es poden solucionar abans les necessitats bàsiques. A més, s'ha de pensar una vegada més en la manca d'infraestructures que pateixen les localitats tan menudes, i que pot dificultar la mateixa posada en marxa de serveis turístics. Així, tot torna a caure en el cercle de sempre: si no hi ha serveis, no hi ha habitants, i si no hi ha habitants, tampoc no hi ha serveis. I la qüestió fonamental: si no hi ha diners, no pot haver-hi serveis que afavoresquen el manteniment dels escassos habitants. És aquest el gran problema al qual s'enfronten aquestes localitats, en molts casos possiblement abocades a un futur gens esperançador pel que fa a la demografia i a l'ofegament econòmic.

ANTONIO TERUEL
Periodista (Alacant)

■ ALTRES CAUSES

Una altra experiència d'abandonament i nou poblament és Turballos. Una comunitat franciscana, sota la direcció del sacerdot Vicent Micó, ha repoblat aquesta antiga pedania de Muro d'Alcoi, tot i que hi ha problemes amb els antics residents. Ara per ara, allà hi ha església reformada, molí, granja, i fins i tot cementiri. Tabarca, l'única illa habitada del País Valencià, pertany a Alacant, i va estar a punt de despoblar-se, però actualment ja s'estan recuperant vivendes i se'n construeixen de noves. La bellesa del conjunt mereix la seua citació.

Les antigues instal·lacions militars de la base del Toro (Alt Palància), a la muntanya de la Salada, són l'exemple d'un grup humà que residia amb regularitat durant l'any en aquelles altituds, però que en la dècada dels noranta va abandonar l'indret. Encara es poden veure les restes de les vivendes i espais annexos... fins i tot el xapat de les vivendes ens explica els gustos i aficions del contingent humà que habitava la base. Monnegre de Dalt, a la comarca de l'Alacantí, és un llogaret oficialment abandonat, que se situa aigües avall de la presa de Tibi, i on ara estan restaurant-se algunes vivendes. L'escola tancada amb els pupitres a la vista i la veïna casa del mestre ens donen fe de la marxa de la població. La dificultat en l'accés a Monnegre i al mateix temps la bellesa del paisatge de secà, gairebé desert, són els principals problemes d'una zona que ara es vol recuperar.

■ CASTELLS I ERMITES

En alguns casos, l'única referència que queda d'alguns pobles o nuclis és un castell o una ermita reconstruïda. Cabanes, a la Plana Alta, representa al seu escut tres torres, les quals corresponien a tres pobles com Albalat dels Ànecs, Miravet i Cabanes. Com a testimoniatge d'aquell temps queden les runes dels castells d'Albalat i Miravet. Ternils, a la Ribera, va despoblar-se al segle XVI i una ermita del segle XIII declarada Monument Artístic Nacional s'ha colgat en la terra a causa de la sedimentació dels terrenys que l'envolten. També una ermita, Sant Bertomeu de Boi, és l'única empremta en peu de l'antic municipi de Boi (Maestrat) (Almerich, 1997). A la comarca del Baix Vinalopó, a la Bassa Llarguera (González, 1977), ara Fondo d'Elx, hi hagué una colonització del segle XVIII nascuda² arran d'una dessecació per a obtenir sòl agrícola. Aquest nucli va rebre el nom de Sant Francesc d'Assís i de l'anomenat assentament actualment resten les ruïnes de l'ermita del Molar. Del nucli del

Carrascal, a la Jana (Baix Maestrat), resta l'ermita de Sant Josep, en un avançat estat de deteriorament³. Cartoixes i convents assolats, en el seu moment autèntics nuclis de poblament, també s'estenen de nord a sud del territori valencià (la Murta d'Alzira, la Vall de Crist a Altura, el Corpus Christi a Lutxent...).

Aquest patrimoni d'enderrocs i solitud, i també de tornada, en alguns casos encara està en peu, i en uns altres ha deixat la seua empremta en el paisatge en forma d'una gota enmig de l'oceà. Potser només és la il·lusió d'unes restes erigint-se enfront del temps i l'horitzó per preservar allò que la vida ja va abandonar fa molts anys. Els versos del poeta Rafael Alberti ens il·lustren aquest procés: "*Se quedó el pueblo vacío./ Le entró el otoño./ Subió de pronto los montes/ y se presentó en la plaza./ Soy el otoño./ Los viejos lo contemplaron/ con tristeza y los más jóvenes./ bajando al valle, se fueron*". A les comarques d'interior i de muntanya valencianes la població també va marxar. Potser parlar d'una tornada permanent a aquests indrets de la memòria siga impossible, però sí que és possible preservar-los com el gran pulmó verd i històric que li manca a la metròpoli. Loriguilla, Suera Alta, Jinquer o La Hortichuela, per citar uns exemples, són ja runes, però uns altres llogarets no s'han abandonat. ☺

2. Consulta a l'Ajuntament d'Elx, 2004.

3. Ajuntament de la Jana, 2004.

AGRAÏMENTS

Joan Francesc Mateu (Universitat de València), José Manuel Almerich (escriptor i geògraf), Fernando Vera Rebollo (Universitat d'Alacant), Jorge Cruz Orozco (Xarxa de Museus de la Diputació de València), Àngels Belloch (documentació i bibliografia), Ajuntament d'Elx, Ajuntament de la Jana, Ajuntament de Morella, Ajuntament de Rossell.

BIBLIOGRAFIA

- ALMERICH, J.M. (1997): *Montañas de la Comunidad Valenciana. Caminos, parajes y paisajes abiertos al Mediterráneo*, Caixa Carlet.
- BENITO, M. Adoración (1995): *Relació dels noms de lloc castellanencs del volum primer del llibre de Sanchis Guarnier 'Els pobles valencians parlen els uns dels altres'*, Materials de toponímia I, Comercial Denes/Universitat de València/Generalitat Valenciana.
- CASTELLÓ TRAYER, J.E.; BADENES MARTÍN, M.A. i BERNAT I MARTÍ, J.S. (1988): *Crecimiento y crisis en la población valenciana*, Publicacions de la Generalitat Valenciana.
- CONSELLERIA D'ECONOMIA I HISENDA (1988): *Evolució de la població des de 1900 fins a 1986. Municipis de la Comunitat Valenciana existents a l'1 d'abril de 1986*.
- ESCRIB FORTANETE, J. (1998): *Llucena: una historia de l'Alcalatén. Sociedad, poblamiento y territorio*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I.
- GONZÁLEZ PÉREZ, V. (1977): *El Bajo Vinalopó. Geografía Agraria*, Departament de Geografia, Universitat de València.
- PIQUERAS HABA, J. (director) (1995): *Geografía de les comarques valencianes*, volum IV, Foro Ediciones, SL.
- QUEROL, E. (coord.) (1995): Grup d'Estudis dels Ports; *La comarca dels Ports*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

Agustí Hernández Dolç, Periodista, Xarxa de Museus de la Diputació de València.